

Anna Pawiak

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego

w Bydgoszczy

O NIEWERBALNYCH ZACHOWANIACH NAUCZYCIELI AKADEMICKICH Z PERSPEKTYWY STUDENTÓW

Nauczyciel akademicki, jak inni nauczyciele, jest nieustannie oceniany i wartościowany, przede wszystkim przez studentów, przełożonych, środowisko. Jak podkreśla Cz. Banach, zadaniem nauczycieli akademickich jest

[...] nie tylko transmisja wiedzy i wartości, ale przede wszystkim organizowanie i inspirowanie wielostronnego działania i przygotowania młodych do komunikowania się z ludźmi oraz spotkania z teraźniejszością i przyszłością, jako światem wielu wyzwań i zadań oraz dylematów i decyzji składających się na proces kształtowania społeczeństwa¹.

Student, który wraz ze swym wykładowcą jest uczestnikiem procesu edukacyjnego, dokonuje oceny w zakresie wartości dydaktycznej poszczególnych metod nauczania stosowanych przez nauczyciela akademickiego, optymalizacji efektywności stosowanych środków dydaktycznych, form organizacyjnych nauczania, rzetelności w spełnianiu zadań towarzyszących zajęciom dydaktycznym, zwraca uwagę także na sposób komunikowania się wykładowcy². Najczęściej komunikowanie postrzegane jest w aspekcie posługiwania się językiem jako środkiem słownego porozumiewania. Nie bez znaczenia jest jednak porozumiewanie się kanałem komunikacji niewerbalnej, czyli „językiem ciała”, a zwłaszcza mimiką twarzy, gestykulacją i postawą ciała³. Z reguły obie te formy występują jednocześnie uzupełniając się. Jak podkreślają różni autorzy – M. Argyle, W. Domachowski, J. Johson, J. Stewart, M.L. Knapp, J.A. Hall – w funkcjonowaniu społecznym ludzi komunikacja niewerbalna jest tak samo ważna, a niekiedy ważniejsza od werbalnej. Nikt z badaczy procesu porozumiewania nie ma dzisiaj wątpliwości co do wagi komunikowania niewerbalnego, różnice dotyczą jedynie stopnia jego ważności. Zgodnie podkreśla się, że przez „kanał werbalny” przechodzą zaledwie tzw. niezbite fakty, natomiast przez „kanał niewerbalny” transportowane jest to, co ostatecznie rysuje „obraz duszy”: półtony, postawy, nastroje również prawdziwe uczucia⁴. To właśnie komentarze niewerbalne do wypowiedzi oraz wypowiedzi w formie niewerbalnej⁵

¹ Cz. Banach, *Osobowość nauczyciela akademickiego w perspektywie jego kompetencji*, [w:] *Kompetencja w porozumiewaniu się nauczyciela akademickiego. Wielorakie perspektywy*, red. W.J. Maliszewski, Toruń 2007, s. 49.

² G. Polok, K. Wachstiel, *Asystenckie Warsztaty Pedagogiczne jako element doskonalenia jakości procesu dydaktycznego w Akademii Ekonomicznej w Katowicach*, [w:] *Uczelnia oparta na wiedzy*, red. T. Gołębiowski, M. Dąbrowski, B. Mierzejewska Warszawa 2005, s. 187.

³ W. Domachowski, S. Kowalik, J. Miluska, *Z zagadnień psychologii społecznej*, Warszawa 1984, s. 78.

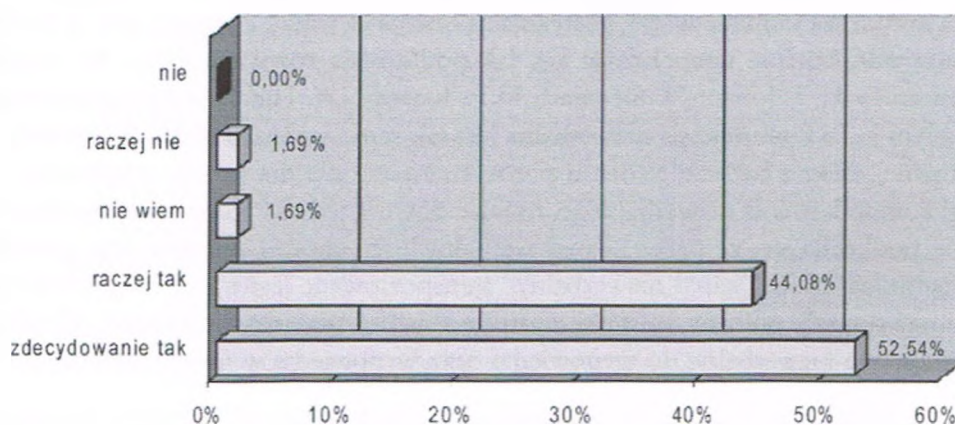
⁴ E. Thiel, *Mowa ciała*, Wrocław 1997, s. 8–9.

⁵ D. Morris, *Magia ciała*, Warszawa 1985.

są bogatym źródłem informacji o relacjach pozytywnych bądź negatywnych komunikujących się podmiotów. Tak więc z punktu widzenia studentów, którzy szczególnie „wysoko cenią sobie takie zachowania nauczyciela w stosunku do nich, które świadczą o rozumieniu przez niego, ich osobistych problemów, które dowodzą jego życzliwości oraz sprawiedliwości, idącej w parze z wysokimi wymaganiami, które wskazują na jego takt, kulturę, pogodę i zrównoważenie⁶, ten rodzaj kanału komunikacyjnego jest niezwykle ważny.

O znaczeniu komunikacji niewerbalnej nauczycieli akademickich dla osób studiujących świadczą wyniki badań przeprowadzone na grupie 159 studentów. Opinię na temat badanej populacji nauczycieli akademickich wyrazili w ramach badań ankietowych studenci Wydziału Pedagogiki i Psychologii UKW w Bydgoszczy. Studenci zdecydowali się udzielić informacji na temat niewerbalnych komunikatów nauczycieli, którzy są przez nich lubiani i szanowani, co stanowiło 49,15%. Kolejno 38,99% reprezentowali wykładowcy, którzy byli obojętni respondentom, a jedynie 11,86% to grupa opisywanych nauczycieli, którzy nie cieszyli się uznaniem ze strony studentów. Opinia dotycząca oddziaływania komunikacji niewerbalnej na proces dydaktyczno-wychowawczy została potwierdzona prawie przez całą grupę badanych studentów (96,62%). Fakt, że niewerbalne komunikowanie się nauczyciela podczas zajęć zdecydowanie ma znaczenie podkreśliło 52,54% respondentów, że „raczej tak”, oddziałuje uważa 44,08%, a jedynie 1,69% studentów jest zdania, że mowa ciała wykładowców raczej nie ma znaczenia. Żadnego stanowiska w podjętej dyskusji nie zajęło 1,69% studentów, tyleż samo uznało, że komunikacja niewerbalna nauczycieli akademickich raczej nie ma dla nich znaczenia (wykres 1).

Wykres 1. Znaczenie komunikacji niewerbalnej nauczyciela akademickiego dla studentów w opinii studentów

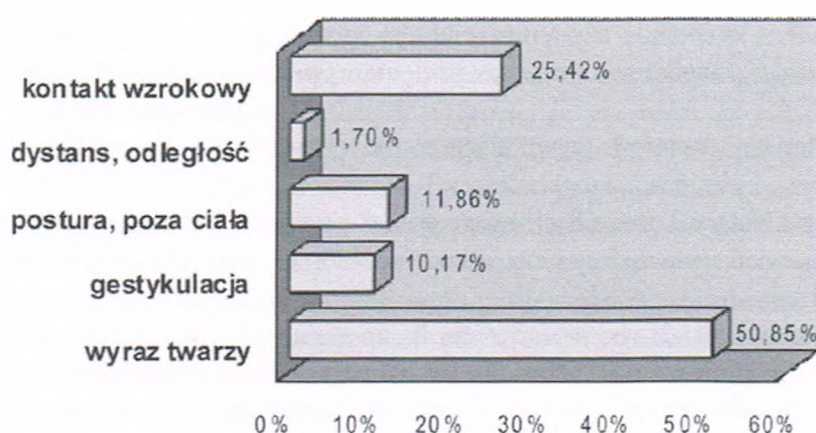

Komunikowanie się na uczelni przebiega głównie w sformalizowanej postaci wykładów, ćwiczeń, laboratoriów, podczas których student ma ograniczoną szansę przedstawienia własnych interpretacji ról, w związku z czym częściej odgrywa rolę odbiorcy niż nadawcy. Obserwuje więc i dostrzega poszczególne elementy komunikacji niewer-

⁶ J. Długosz, *Szkoła i nauczyciel w opinii uczniów klas VIII*, „Życie Szkoły” 1980, nr 10, s. 18.

balnej, którymi posługują się nauczyciele akademicy podczas zajęć. Chcąc uzyskać odpowiedź na pytanie, które z nich odgrywają większą rolę w procesie komunikowania, na które studenci zwracają uwagę w pierwszej kolejności, poproszono studentów o wyrażenie opinii (wykres 2). Spośród pięciu grup komunikacji niewerbalnej, którymi posługują się nauczyciele, aż 50,85% studentów wskazało wyraz twarzy nauczyciela, 25,42% badanych podkreśliło kontakt wzrokowy, 11,86% studentów na posturę, pozę ciała nauczyciela, 10,17% respondentów zwróciło uwagę na gestykulację rąk, a zaledwie 1,70% na dystans i przestrzeń dzielącą ich od nauczyciela akademickiego.

Wykres 2. Znaczenie poszczególnych grup komunikacji niewerbalnej nauczycieli dla studentów w opinii studentów

Studenci stworzyli także ranking tychże elementów według kolejności ich ważności od miejsca pierwszego do piątego. Według nich w pierwszej kolejności zwracają uwagę na wyraz twarzy (1,78), następnie sklasyfikowali kontakt wzrokowy (2,43). Na trzecim miejscu w ich opinii znalazła się gestykulacja (3,24), a na kolejnym w hierarchii ważności elementów komunikacji niewerbalnej umieścili posturę i pozę ciała (3,25) oraz dystans, przestrzeń interpersonalną (4,98). Zauważa się tu wahania między większym znaczeniem postury i pozy ciała niż gestykulacji⁷. W jakim zakresie powyższe komunikaty niewerbalne nauczycieli akademickich oddziałują na studentów?

Należy mieć świadomość, że w procesie ogólnie pojmowanego komunikowania się, komunikacja niewerbalna skupia w sobie dwojakiego rodzaju znaczenie. Z jednej strony jest ważnym czynnikiem decydującym o atmosferze panującej w sali, o uczniach i emocjach przeżywanych przez studentów. Z drugiej strony może usprawniać lub zakłócać proces kierowania grupą studentów podczas zajęć, wzmacniać zainteresowanie przekazywanymi treściami. Komunikacja niewerbalna nauczyciela akademickiego, będąca między innymi wyznacznikiem jego postaw i emocji (według M. Argyle), pojawia się w zachowaniach i zdarzeniach mających miejsce podczas prowadzonych zajęć. Pomaga dostrzec i poznać emocjonalne nastawienie nauczycieli do studentów;

⁷ A. Pawiak, *Znaczenie komunikacji niewerbalnej nauczycieli akademickich w opinii studentów studiów stacjonarnych*, [w:] *Ku dobrej szkole. Nauczyciele. Technologie kształcenia*, red. Cz. Plewka, t. 2, Radom 2009, s. 307.

ułatwia lub utrudnia ich wzajemne kontakty interpersonalne, czego dowodzą poniższe wypowiedzi⁸:

- „Komunikacja niewerbalna pomaga zobaczyć i ocenić, w jaki sposób jesteśmy traktowani przez nauczyciela, jaki jest jego stosunek do nas jako człowieka i studenta.”

- „Komunikacja niewerbalna wykładowcy pokazuje, czy chętnie prowadzi zajęcia, jest zaangażowany czy znudzony. Pokazuje, czy w ogóle chce współpracować ze studentami”

- „Kontakt wzrokowy to podstawa! To nawiązanie kontaktu, okazanie zainteresowania!”, „Brak kontaktu wzrokowego jest dla nas brakiem szacunku.”

- „Student może określić, jaki humor ma danego dnia nauczyciel. Czy należy się go obawiać, czy też nie.”

- „Dzięki komunikacji niewerbalnej zachęca lub zniechęca studentów do siebie, po tym student wnioskuje czy nauczyciel jest surowy, oschły, czy też miły, przyjazny i chce nawiązać pozytywne relacje ze studentem, poczucie zaufania, miła atmosfera podczas zajęć.”

- „Nadmierna, nerwowa gestykulacja może wprowadzić nerwowość, a nawet może być przyczyną wyśmiewania wykładowcy.”

- „Na podstawie komunikacji niewerbalnej nauczyciela studenci otrzymują informację, czy jest on wymagający i czy w razie problemów będą mogli z łatwością prosić o pomoc.”

Respondenci przede wszystkim zwracają uwagę na duże znaczenie tego kanału komunikacyjnego podczas wykładów dla ich zainteresowania treściami przekazywanymi podczas zajęć, odbioru, przyswajania i nastawienia do samego przedmiotu prowadzonego przez nauczyciela akademickiego. Wyraz swoich opinii dają w następujących wypowiedziach:

- „Gdy wykładowca swoim zachowaniem niewerbalnym ukazuje brak zainteresowania swoim przedmiotem, patrzy tylko na podłogę i nie ma kontaktu wzrokowego, to zniechęca studentów. Mimo że materiał może być interesujący, traci przez prowadzącego.”

- „Dla mnie bardzo ważne znaczenie ma kontakt wzrokowy. Wiem wtedy, że nauczyciel mnie słucha. Zdarzały się wykłady, gdzie nauczyciel siedział za biurkiem, patrzył w notatki i czytał. Po 10 minutach wykładu zaczynałam się nudzić, szukałam sobie innych zajęć. W zależności od sytuacji komunikacja niewerbalna wzmacnia moje zainteresowanie, dobre samopoczucie, podbudowuje mnie albo zniechęca.”

- „Komunikacja niewerbalna nauczyciela może nie zachęcać do aktywności, powoduje znudzenie i zmęczenie studenta (ciągłe patrzenie na zegarek, kiedy się wreszcie skończą zajęcia). Gdy osoba sztywno siedzi lub stoi podczas wygłaszania wykładu, jest to dla mnie nudne i trudne do wytrzymania. Gestykulacja, przemieszczanie się wykładowcy powoduje, że wykład nie jest monotony.”

- „Komunikacja niewerbalna wpływa na zainteresowanie przedmiotem, zaangażowanie studentów w czasie zajęć, wpływa na szacunek bądź jego brak wobec prowadzącego. Jeśli wykładowca mówi do podłogi i nie nawiązuje kontaktu ze studentami, to trudno jest usiedzieć i zainteresować się niechcianym wykładem. Odbieramy go, jakby nie widział do kogo mówi i czujemy się lekceważeni.”

⁸ Cytaty wypowiedzi respondentów zaczerpnięte z kwestionariusza ankiety.

- „Wpływa na poziom skupienia uwagi, na odbiór przekazywanych informacji, poziom koncentracji. Ułatwia zmniejszenie dystansu między wykładowcą a studentami, usunięcie barier, redukcję obaw, niepewności, redukuje strach przed stawianiem pytań.”

- „Podając treści na wykładzie, nauczyciel mówi w sposób dynamiczny, gestykułuje, wskazuje ręką dokładnie ważne informacje, co odzwierciedla się w mojej pamięci i przypominam sobie gest, gdy udzielam odpowiedzi”.

Powyższe wypowiedzi studentów potwierdzają istotne funkcje komunikacji niewerbalnej ujęte w różnych klasyfikacjach. Zasadniczo sprowadzone zostały przez M. Argyle do trzech podstawowych grup⁹.

Po pierwsze, istotna rola komunikacji niewerbalnej polega na komunikowaniu postaw i emocji wobec partnera. W odniesieniu do tego typu treści wartość komunikacji niewerbalnej wydaje się wyraźnie wyższa od komunikowania werbalnego. Co więcej, jeśli między takimi komunikatami występuje sprzeczność, za bardziej wiarygodny zostaje uznany komunikat niewerbalny. M. Argyle sugeruje, że przynajmniej część sygnałów niewerbalnych (zwłaszcza tych, które aktywizują bezpośrednio i silne reakcje emocjonalne) jest uwarunkowana biologicznie. Można zatem przyjąć, że komunikacja niewerbalna służy do uzgadniania stosunków interpersonalnych, podczas gdy kanał werbalny głównie do przenoszenia informacji.

Porównując opinie na temat roli komunikacji niewerbalnej w zakresie komunikowania postaw i emocji wobec partnera, roli tak istotnej w procesie edukacyjnym, do pierwszej grupy M. Argyle można odnieść:

a) według R.B. Adlera i G. Rodmana:

- funkcję przeciwstawiania, polegającą na jednoczesnym nadawaniu informacji kanałem werbalnym i niewerbalnym, przy czym informacje te mogą być ze sobą sprzeczne;

b) według B. Rosemanna i M. Kerresa:

- aspekt samoregulacyjny, gdy zachowanie niewerbalne jest rozważane pod kątem znaczenia funkcjonalnego dla samej osoby (np. do regulacji stanów wzburzenia);

- aspekt informacyjny, mający miejsce gdy podejmowana jest próba tworzenia informacji o sobie na podstawie niewerbalnych zachowań;

c) według B. Dobek-Ostrowskiej:

- funkcję ekspozycji, gdy sygnały niewerbalne, zwane „pozami”, pozwalają na ukazanie uczuć i emocji w znacznie większej skali niż jest ich rzeczywisty stan, akcentują je i eksponują, wyolbrzymiają (np. ból) lub też ciało nadawcy ukrywa prawdziwe myśli i uczucia, ukazując znacznie mniej emocji;

- funkcję moderującą, gdy sygnały niewerbalne, tzw. adaptory, służą do łagodzenia napięć, jakie jednostka przeżywa. „Adaptory” redukują stres wywołany rozmową i występują np. w formie drapania się po głowie, klepania po nodze, ściskania dłoni, obgryzania paznokci etc.

Drugą funkcją komunikacji niewerbalnej, wymienioną przez M. Argyle, jest wspomaganie komunikacji językowej. Komunikacja niewerbalna uzupełnia znaczenie wypowiedzi słownej; gesty, mimika czy elementy paralingwistyczne, wzbogacają znaczenie komunikatu językowego. Do drugiej grupy określającej rolę komunikacji niewerbalnej,

⁹J. Wróblewski, *Psychologia w zawodach wymagających kontaktów z ludźmi*, Warszawa 1997, s. 34–35.

przez M. Argyle'a nazwanej wspomaganie komunikacji językowej, można odnieść stanowiska innych badaczy.

R.B. Adler i G. Rodman (1985) wyróżnili następujące funkcje:

- a) funkcję powtarzania, gdy przekaz werbalny jest dodatkowo potwierdzony przekazem niewerbalnym,
- b) funkcję uzupełniania, jeśli przekaz niewerbalny stanowi podstawę dla zachowań werbalnych,
- c) funkcję akcentowania, czyli podkreślenia pojawiających się, wybranych komunikatów werbalnych,
- d) funkcję regulowania, głównie podczas informowania partnera o zakończeniu własnego komunikatu i oczekiwania na jego odpowiedź.

Wykorzystując nazewnictwo funkcji komunikacji niewerbalnej według B. Rosemanna i M. Kerresa, należy tu wymienić:

- a) aspekt towarzyszący mowie, gdyż niektóre niewerbalne sposoby zachowania służą podkreśleniu i objaśnianiu informacji werbalnych;
- b) aspekt socjalno-regulacyjny, gdy obserwuje się np. znaczenie dla interakcji zwrócenia (ku) lub odwrócenia (od);

Korzystając natomiast z treści autorstwa B. Dobek-Ostrowskiej, która także wymienia funkcje komunikacji niewerbalnej, można jako równoznaczną podać:

- a) funkcję uzupełnienia, kiedy to sygnały niewerbalne, nazywane „ilustratorami”, uzupełniają komunikaty werbalne, precyzują je, są komplementarne w stosunku do nich;
- b) funkcję regulacyjną, pełnioną przez sygnały niewerbalne, nazywane „regulatorami”, które mogą być użyte do kontroli i regulacji płynności konwersacji lub transakcyjnego komunikowania. Tę rolę odgrywać może nawiązanie kontaktu wzrokowego, ruch głową lub ciałem, podniesienie brwi itd., które wskazują innym uczestnikom procesu, że czynność jest kontynuowana, powtarzana, skończona. „Regulatory” mają częste zastosowanie w formalnym komunikowaniu interpersonalnym.

Trzecia z sygnalizowanych przez M. Argyle'a funkcja komunikacji niewerbalnej polega na zastępowaniu mowy. Zachodzi to zwykle tam, gdzie kontakt słowny jest utrudniony (np. w sytuacji hałasu, odległości). Pojawia się wówczas mniej lub bardziej rozbudowany system gestów, zastępujący mowę.

B. Rosemann i M. Kerres, wskazując na kolejną funkcję komunikacji pozasłownej, mówią o aspekcie zastępującym mowę, który według nich jest określonym zachowaniem niewerbalnym zastępującym informacje słowne, będącym rozumianym w danym kręgu kulturowym; zachowania te używane są w jednoznacznym celu.

R.B. Adler i G. Rodman oraz B. Dobek-Ostrowska również wymieniają właśnie funkcję zastępowania. Jak zgodnie uznają, ma ona miejsce wówczas, gdy zamiast komunikatu werbalnego pojawia się komunikat niewerbalny. Ponadto B. Dobek-Ostrowska stwierdza że, w miejsce słów i zdań mogą być stosowane sygnały niewerbalne, które określa się mianem „emblematów”, takich jak charakterystyczne ruchy rąk lub głowy, gesty, znaki.

Podsumowując przegląd funkcji, jakie pełni komunikacja niewerbalna, nie trudno zauważyć, że wszystkie można sprowadzić do trzech podstawowych:

- a) funkcji polegającej na komunikowaniu emocji i postaw,
- b) funkcji wspomaganie komunikacji językowej,
- c) funkcji zastępowania mowy.

Najczęściej podkreślane przez studentów funkcje komunikacji niewerbalnej nauczycieli akademickich podczas prowadzonych wykładów to funkcja komunikowania emocji i postaw oraz funkcja wspomagająca komunikaty językowe. W żadnej z wypowiedzi studentów nie zwrócono uwagi na funkcję zastępowania mowy.

Dla wyraźniejszego zobrazowania opisanych porównań funkcji, jakie pełni komunikacja niewerbalna w procesie ogólnego porozumiewania się w opinii M. Argyle'a, B. Rosemanna i M. Kerresa, R.B. Adlera i G. Rodmana oraz B. Dobek-Ostrowskiej posłużono się zestawieniem tabelarycznym (tabela nr 1).

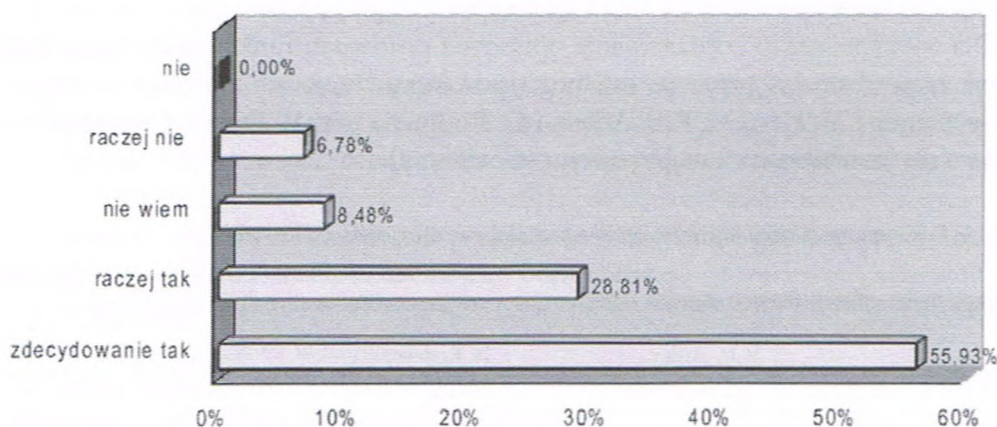
Tabela 1. Porównanie funkcji komunikacji niewerbalnej według różnych klasyfikacji

Funkcje komunikacji niewerbalnej w ogólnym procesie porozumiewania się w klasyfikacji			
M. Argyle	R.B. Adler i G. Rodman	B. Rosemann i M. Kerres	B. Dobek-Ostrowska
1. Komunikowanie postaw i emocji wobec partnera	1. Funkcja przeciwstawiania	1. Aspekt samoregulacyjny 2. Aspekt informacyjny	1. Funkcja ekspozycji 2. Funkcja moderująca
2. Wspomaganie komunikacji językowej	2. Funkcja uzupełniania 3. Funkcja akcentowania 4. Funkcja regulowania 5. Funkcja powtarzania	3. Aspekt towarzyszący mowie 4. Aspekt socjalno-regulacyjny	3. Funkcja uzupełniania 4. Funkcja regulująca
3. Zastępowanie mowy	6. Funkcja zastępowania	5. Aspekt zastępowania mowy	5. Funkcja zastępowania

Mowa „języka pozbawionego słów” jest niezbędna w prawidłowym, a przede wszystkim skutecznym porozumiewaniu się. Brak umiejętności komunikowania się kanałem niewerbalnym lub występujące w tym obszarze zakłócenia mogą w dużej mierze powodować zaburzenia w ogóle w procesie porozumiewania się i w efekcie negatywnie wpływać na współpracę nauczycieli akademickich ze studentami.

Czytając przykładową wypowiedź studenta, iż: „Wykładowca czasem nie zdaje sobie chyba sprawy, jakie to jest ważne, czyli ile jego komunikacja niewerbalna mówi o nim samym”, należałoby się zastanowić czy istnieje konieczność weryfikacji wiedzy na temat komunikacji niewerbalnej nauczycieli akademickich, aby w częściowo świadomy, celowy i opanowany sposób posługiwali się nią podczas zajęć ze studentami? Interpretacja uzyskanych wyników badań wydaje się nie być konieczna, gdyż liczby mówią same za siebie.

Wykres 3. Potrzeba weryfikacji wiedzy z zakresu kształcenia komunikacji niewerbalnej nauczycieli akademickich w opinii studentów

Według opinii studentów, nauczyciele akademicy powinni zdecydowanie zweryfikować swoją wiedzę na temat zachowań niewerbalnych (55,93%), raczej powinni to uczynić według 28,81% respondentów. Jednak spośród ogółu populacji 8,48% studentów nie potrafiło zająć konkretnego stanowiska w powyższej kwestii, 6,78% uznało, że raczej nie istnieje potrzeba zmiany zachowań niewerbalnych nauczycieli, jednak żaden ze studentów nie uznał, że wiedza nauczycieli przekładająca się na komunikowanie niewerbalne podczas zajęć nie wymaga żadnej weryfikacji.

Studenci potrafią bardzo wnikliwie ocenić różne sytuacje, zachowania, nastawienia swoich nauczycieli na podstawie cennego źródła, jakim jest komunikacja niewerbalna. Nauczyli się tego przez kilka lat wnikliwej obserwacji swych nauczycieli dzięki miłym lub niemiłym doświadczeniom i przeżyciom. Z reguły bywa tak, że słowa nauczyciela zawierają głównie odniesienie do rzeczowych tematów podejmowanych w trakcie zajęć, podczas gdy zachowania niewerbalne odnoszą się do zainteresowania tematyką, stosunku względem studentów, zawierając ocenę istniejącego układu interpersonalnego między nimi. Bez względu na to, na jakim poziomie nauczyciel realizuje proces edukacyjny, jeśli sam będzie posiadał umiejętności niewerbalnego komunikowania się, świadomy oddziaływania językiem własnego ciała na studentów, będzie dysponował większymi możliwościami zainteresowania ich nauką, wzbudzenia w nich aktywności do uczestniczenia w procesie własnego rozwoju, nawiązania z nimi partnerskich relacji, wykształceniu w nich korzystnych cech, umiejętności, w tym również umiejętności skutecznego i kontrolowanego porozumiewania się z innymi ludźmi, ale przede wszystkim będzie stwarzał atmosferę życzliwej, przyjaznej, a tym samym korzystnej dla obu stron współpracy.

Literatura

Banach Cz., *Osobowość nauczyciela akademickiego w perspektywie jego kompetencji*, [w:] *Kompetencja w porozumiewaniu się nauczyciela akademickiego. Wielorakie perspektywy*, red. W.J. Maliszewski, Toruń 2007.

Domachowaski W., Kowalik S., Miluska J., *Z zagadnień psychologii społecznej*, Warszawa 1984.

Długosz J., *Szkoła i nauczyciel w opinii uczniów klas VIII*, „Życie Szkoły” 1980, nr 10.

Morris D., *Magia ciała*, Warszawa 1985.

Pawiak A., *Znaczenie komunikacji niewerbalnej nauczycieli akademickich w opinii studentów studiów stacjonarnych*, [w:] *Ku dobrej szkole. Nauczyciele. Technologie kształcenia*, red. Cz. Plewka, t. 2, Radom 2009.

Polok G., Wachstiel K., *Asystenckie Warsztaty Pedagogiczne jako element doskonalenia jakości procesu dydaktycznego w Akademii Ekonomicznej w Katowicach*, [w:] *Uczelnia oparta na wiedzy*, red. T. Gołębiowski, M. Dąbrowski, B. Mierzejewska, Warszawa 2005.

Thiel E., *Mowa ciała*, Wrocław 1997.

Wróblewski J., *Psychologia w zawodach wymagających kontaktów z ludźmi*, Warszawa 1997.